

Marcus Aurelius

Van Anton van Hooff verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

Nero & Seneca. De despoot en de denker

Athene. Het leven van de eerste democratie

Anton van Hooff

Marcus Aurelius

De keizer-filosoof

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2415 4

© 2012 Anton van Hooff

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Bust of Marcus Aurelius (121-180 AD) (marble),

English Photographer (19th century)/Private Collection/Ken Welsh/

The Bridgeman Art Library

Foto auteur Merlijn Doornik

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Inhoud

Levensdata	7
Kaart van het Romeinse Rijk onder Marcus	10
De keizerdynastie	12

INLEIDING

Allesbehalve vergeten	15
------------------------------	----

- 1 Veelvaders** 21
  - De goede keizer 21
  - Keizers met een baard 29
  - Allerzoetste meester 46

- 2 Woord of waarheid** 57
  - Het goedewoord 59
  - Weg van de wijsheid 76
  - Spotten met een goeroe 90
  - Wijs beleid 97

- 3 Kinderrijke onthouding** 109
  - Seks is onwijs 110
  - Faustina, manziek moederschap? 116
  - Als je je kindje kust 120

- 4 Verkeizing** 125
  - Speel je rol 125

Barbaren vangen 130
Marcus' monumenten 142
Bouwen aan een keizerhuis 151

5 Vrome filosofie 158

Goden leven in dromen 159
Lachen om het heilige 163
Marcus' goden 166

6 Die koppige christenen 172

Bloedgetuigen 173
Vragen om keizerlijk gehoor 183
Een absurd geloof 194
Een christelijke charlatan 198

7 Een zieke tijd 204

Brieven als medische bulletins 205
Een pest 212
Het genie Galenos 217

8 Kom, lieve dood 227

Leven met de dood 227
De goede keizer sterft in bed 232

9 Goddelijke Marcus 237

Na goud ijzer en roest 237
Held van de Afvallige 240
Heidense heilige 243

Epiloog van een geslaagd stuk 249

Noten 253
Bronnen 271
Woord van dank 275
Register 277

Levensdata

- 121, 24 april geboren als zoon van Marcus Annius Verus en Domitia Lucilla onder de naam Marcus Annius (later met toevoeging Catilius Severus, naar grootvader van moederskant)
- 124 (circa) Marcus' vader sterft; adoptie door Marcus Annius Verus, grootvader van vaderskant
- 126 groot- en adoptievader Marcus Annius voor de derde keer consul
- 127 door Hadrianus in de stand van de ruiters (*equites*) opgenomen
- 128 door Hadrianus lid van het priestergenootschap van de Salii
- 136, 17 maart Marcus neemt de mannentoga aan, krijgt als officiële naam Marcus Annius Verus; wordt verloofd aan Ceionia Fabia, dochter van Lucius Ceionius Commodus (= Lucius Aelius Caesar), die door Hadrianus door adoptie als zijn opvolger was bestemd
- 138, 25 feb. na dood van Lucius Ceionius Commodus adopteert Hadrianus Marcus' oom Titus Aurelius Fulvius Bononius Arrius Antoninus (bekend als Antoninus Pius); deze adopteert zowel Marcus als Marcus Aelius Aurelius Verus, de zoon van de gestorven Lucius Ceionius Commodus met dezelfde naam als zijn vader (bekend als Lucius Verus); Marcus neemt zijn intrek bij Hadrianus
- 138, 19 juli Hadrianus sterft; Antoninus Pius keizer; Marcus wordt verloofd aan zijn negenjarige nicht en adoptiefzus Anna Galeria Faustina (de Jongere), dochter van Antoninus Pius en diens vrouw Faustina (de Oudere)
- 139 Marcus quaestor; aangewezen als consul voor 140; wordt vorst der jeugd (*princeps iuventutis*); krijgt titel *caesar*, wordt opgenomen in de belangrijkste priestergenootschappen; verhuist naar Palatium; begin hogere opleiding, o.a. bij Fronto als leraar welsprekendheid
- 140 Marcus, achttien jaar, consul voor de eerste keer, samen met Antoninus Pius
- 141 Antoninus Pius' vrouw Faustina (de Oudere), met de titel *augusta* ('keizerin'), sterft
- 145 Marcus voor de tweede keer consul, samen met adoptief- en aan-

	staande schoonvader Antoninus Pius; laat in de herfst huwelijk met Faustina
146-147	Marcus bekeert zich geheel tot de (stoïsche) filosofie
147, 30 nov.	een dochter geboren, als eerste van minstens dertien kinderen; 1 december: Marcus krijgt de (keizerlijke) bevoegdheid van volks-tribuun; Faustina krijgt titel augusta en wordt 'first lady'
149	tweeling geboren, beide jongens sterven binnen een jaar
150, 7 maart	tweede dochter Lucilla geboren, een van de drie kinderen die Marcus overleeft
151-160	reeks kinderen geboren
157 (circa)	Marcus' moeder Domitia Lucilla sterft
161	Marcus met broer Lucius Verus consul; na de dood van Antoninus Pius op 7 maart wordt Marcus keizer als 'Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus – Pontifex Maximus', samen met 'Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus'; 31 augustus geboorte van de tweeling Antoninus en Commodus, Marcus' opvolger; militaire dreiging door Parthen in oosten; overstroming en hongersnood in Rome
162	Lucius Verus als commandant naar oosten; geboorte van zoon Annius Verus
163	Romeinse successen in Armenië
163	Lucius Verus trouwt met Marcus' dochter Lucilla; ook Lucilla wordt augusta
165-166	dood van zoon Antoninus, dan vijf à zes jaar
166	Lucius Verus keert naar Italië terug; oktober triomftocht van Marcus en Lucius ter viering van successen in oosten; Marcus neemt titel vader des vaderlands, <i>pater patriae</i> , aan; Commodus wordt tot <i>caesar</i> verklaard
166 (circa)	leraar Fronto sterft
167	epidemie, de 'pest', teistert Rome; militaire dreiging in noorden
168	Marcus en Marcus naar noorden, basis in Aquileia
169, januari	Lucius sterft op negendertigjarige leeftijd; Marcus terug naar Rome; Lucilla hertrouwt met Pompeianus; dood van zevenjarige zoon Annius Verus; in de herfst keert Marcus terug naar noorden
170 (circa)	laatste kind geboren: Sabina; dochter Lucilla krijgt zoon
170-171	mislukking van Romeins offensief; inval van barbaren tot in Griekenland en Italië
172	Marcus verslaat invallers; Romeins offensief; Marcus in Carnuntum
174	Marcus in Sirmium (Servië); Faustina en Sabina voegen zich bij hem
175	revolte van Avidius Cassius in oosten; wapenstilstand met Sarmaten; Marcus naar oosten; dood van Avidius Cassius; vrouw Faustina sterft (ongeveer vijfenvestig jaar oud)
175-176	Marcus maakt rondreis door oosten
176	Marcus keert via Syria, Klein-Azië en Griekenland terug; inwij-

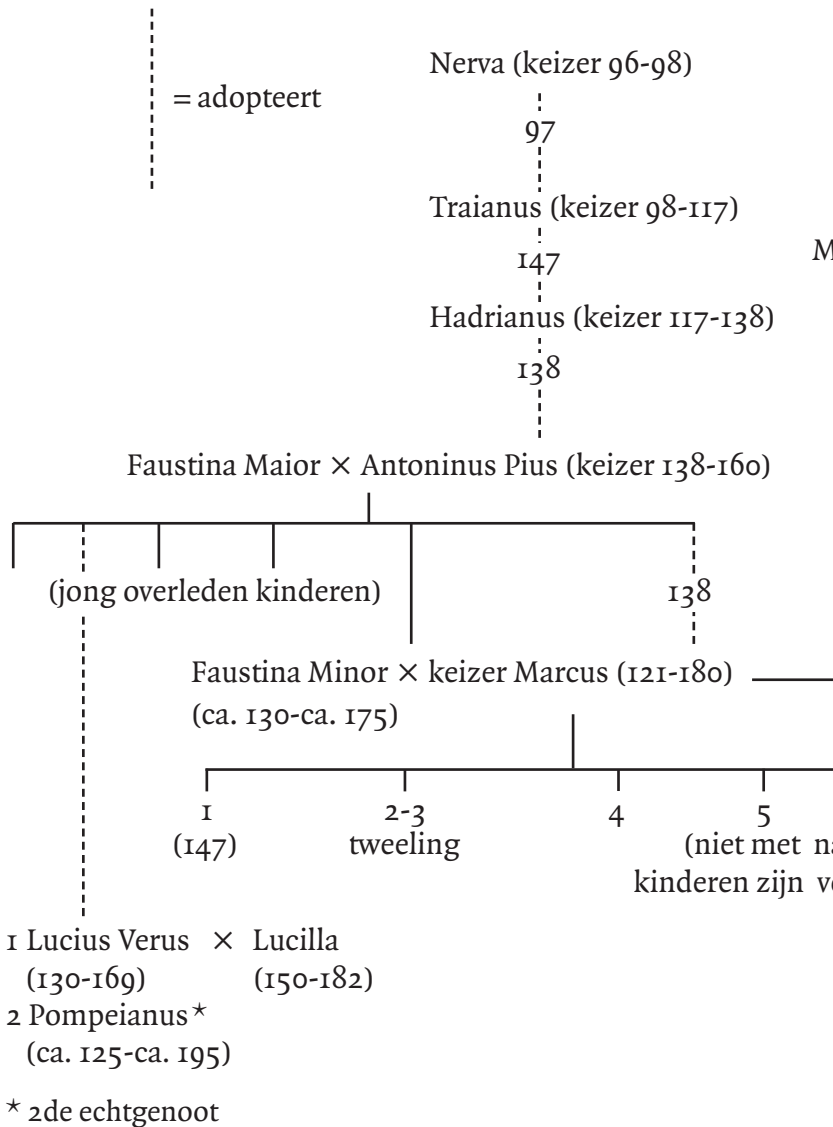

- ding in mysteriën van Eleusis; laat in de herfst keren Marcus en Commodus in Rome terug; 23 december gezamenlijke triomftocht
- 177, 1 januari Commodus (vijftien jaar) wordt medeaugustus; Marcus beperkt kosten gladiatorenspelen; christenen in Lyon vervolgd
- 178 Commodus, zestien jaar, trouwt met Crispina; 3 augustus Marcus en Commodus naar Donaufront
- 179 Romeinse zege aan het Donaufront
- 180, 17 maart Marcus sterft op achtenvijftigjarige leeftijd, wordt bijgezet in het mausoleum van Hadrianus en vergoddelijkt (*divus*); Commodus keizer
- 192, 31 dec. Commodus vermoord; begin van de periode van de 'soldatenkeizers'

De keizerdynastie

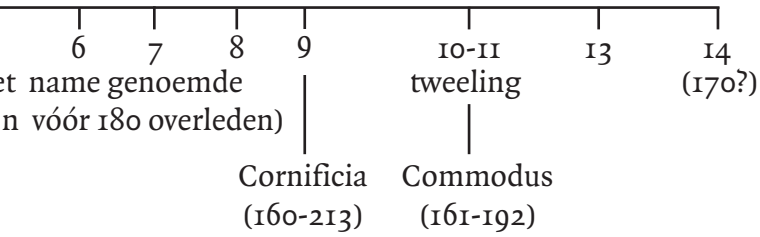
Marcus Annius Verus

Marcus Annius Verus × Domitia Lucilla

(† 124)

(† ca. 160)

124

INLEIDING

Allesbehalve vergeten

Gauw zul jij alles vergeten hebben en gauw zul je bij allen vergeten zijn.

Dit is vermaning nummer 21 die keizer Marcus Aurelius in boekrol 7 zichzelf voorhoudt. Hij doet dat in een geschrift dat in de wereldliteratuur zijn weerga niet kent. Het unieke karakter blijkt al uit de Griekse titel: *Ta eis heauton*. Letterlijk betekent die ‘de dingen tot zichzelf’. Vertalers worstelen bij het zoeken naar een dekkende vertaling: *Zelfbespiegelingen*, *Overpeinzingen*, *Meditaties* en *Persoonlijke Notities*.¹ De betiteling *Tot zichzelf* of gewoon *Tot mijzelf* doet zowel recht aan de originele naam als aan de strekking van het werk.² Want keizer Marcus – de voornaam die het enige levenslange element in zijn nomenclatuur is (p. 27) – spreekt zichzelf toe, meestal in de gebiedende wijs. Ook in een variant op de zelfrelativering hierboven doet hij dat: ‘bedenk dat velen niet eens je naam kennen en hoe velen hem weldra vergeten’ (9,30).

In honderden aansporingen herinnert hij zichzelf aan de filosofische leefregels waartoe hij zich als stoïcus bekent. Nu waren ‘Aansporingen tot wijsheid’ een bekend genre in de antieke wijsgerige literatuur: Grieken spraken van *protreptikoi logoi*, Romeinen noemden ze *exhortationes*. Maar die waren bedoeld om anderen tot de filosofie te brengen. In *Ta eis heauton* spoort de schrijver echter zichzelf aan. Tot *mijzelf* behoort niet tot de bekentenisliteratuur in de trant van Rousseaus *Confessions*. Marcus belijdt zijn ‘zonden’ hoogstens indirect. De lezer kan alleen maar vermoeden dat Marcus zich tekort voelt schieten op de punten waarop hij zichzelf vermaant.

Heeft keizer Marcus trouwens wel een andere lezer dan zichzelf verondersteld? Nergens richt hij zich tot een tweede persoon of een publiek. Het gebruik van 'je' en de gebiedende wijs zijn in dit werk beslist niet een retorische truc om zich op gemeenzame wijze met de lezer te onderhouden. Zo kan de raad 'zorg ervoor dat je niet verkeert' (*Tot mijzelf* 6,30) maar voor één persoon in het Romeinse Rijk zijn bedoeld. Uit niets blijkt dat *Tot mijzelf* voor publicatie was bestemd en dat Marcus wilde meeliften op het succes dat filosofische levenslessen in zijn tijd genoten, zoals het ethische handboekje van Epiktetos, dat enorm populair was (p. 84).

Marcus gold al vroeg in zijn leven als de keizerlijke wijsgeer bij uitstek en 'de Filosoof' werd zijn vaste predicaat, zoals middeleeuwse vorsten als bijnamen 'de Stoute', 'de Goede' of 'de Vrome' kregen. Zo is de complete titel die de *Keizergeschiedenis* (*Historia Augusta*) aan zijn levensbeschrijving geeft: *Marcus Antoninus philosophus*, terwijl bij de andere heersers wordt volstaan met de naam. 'De Filosoof' is al de bijnaam bij Cassius Dio, een geschiedschrijver die in tijd veel dichter bij Marcus staat dan de schrijver van *Marcus' leven* in de *Keizergeschiedenis*.³ En de christelijke tijdgenoten die formeel hun verdedigingsgeschriften tot de keizer richten, noemen hem ook stevast 'de Filosoof' (p. 184).

Die reputatie kan niet gebaseerd zijn op zijn wijsgerige zelfvermaningen, want die schreef Marcus pas in zijn laatste levensjaren. Ze zijn in tegenstelling tot andere geschriften ook niet in omloop geweest.⁴ Pas eeuwen later vinden we sporadische verwijzingen naar *Tot mijzelf* (p. 239). Is het werk als al te persoonlijk in de keizerlijke archieven opgeborgen gebleven? Was de piëteit bij zijn opvolger, zijn zoon Commodus, de reden? Of was het juist diens besef dat hij bij lange na niet voldeed aan zijn vaders standaard die maakte dat Commodus de tekst onder de toga hield?

Hoe dan ook geeft *Tot mijzelf* een unieke blik in het innerlijk van een historische figuur, en nog wel een keizer. Daarmee is Marcus een uitzondering onder de historische acteurs van de Oudheid. Die blijven voor ons doorgaans tweedimensionale figuren die we alleen kennen uit de optekening van hun daden en veronderstelde motieven door

anderen. In *Ta eis heauton* zijn we getuige van monologue intérieur, en wel een van iemand die heerste over het grootste rijk dat de wereld ooit gekend heeft.

In zijn omvangrijke biografie vergelijkt Frank McLynn Marcus Aurelius wegens zijn persoonlijke ontboezemingen met Caesar. Deze legt immers in zijn *Rapporten over de Gallische Oorlog* en *Over de Burgeroorlog* ook rekenschap af over zijn daden. Caesar doet dat in de derde persoon: 'hij Caesar'. Dat mechanisme heeft een objectiverende werking, waardoor de acteur als auteur ongrijpbaar wordt. Een vergelijkbaar effect bereikte Charles de Gaulle, die zichzelf in toespraken als *le général* aanduidde. Caesars ogenschijnlijk nuchtere oorlogsrapporten zijn in werkelijkheid geraffineerde pamfletten om de publieke opinie te bespelen. Ze lijken dus in de verste verte niet op Marcus' geschrift.

Meer verwant met Marcus' *Tot mijzelf* zijn Augustinus' *Confessiones*. Zoals de Latijnse titel aangeeft, 'belijdt' de kerkvader daarin zijn geloof in God en 'bekent' hij in een doorlopend gesprek met Hem zijn eigen zondigheid. Zelfs de kwajongensstreek van het appels pikken wordt daarbij opgeblazen tot bewijs van de menselijke neiging tot het kwaad (*Confessiones* 2,6). Zulk koketteren met de eigen zondigheid met bijbehorende kwezelarij bedrijft Marcus niet, al krijgt de lezer soms wel genoeg van zijn stoïsche stokpaardjes. Als excuus kan gelden dat *Tot mijzelf* niet bedoeld was om door een ander gelezen te worden, en zeker niet aan één stuk door.

In de jaren die Marcus in Midden-Europa in militaire kampementen doorbracht, gunde hij zich regelmatig – dagelijks? – even een vlucht in zijn innerlijk. Zo schreef hij zijn zelfvermaningen op, in een zeer gecondenseerde vorm. Vaak gaat het om aforistische tekstjes. De lezer die *Ta eis heauton* in één ruk uitleest, ondervindt allicht dezelfde teleurstelling als verzamelbundels van columns hem bezorgen. Wat dagelijks of wekelijks verkwikkend werkt, blijkt, achter elkaar gezet, veel van hetzelfde. Marcus is geschikt voor op het nachtkastje: iedere avond een paar gedachten overwegen om even los te komen van de sleur van het leven.

Hoe openhartig is Marcus? Als het gaat om inzicht in persoonlijke overwegingen blijft hij ver achter bij Cicero. In diens brieven aan de zijnen, die zijn overgeleverd uit verschillende periodes van zijn bewogen leven, gunt de grote Romeinse orator ons een inkijk in zijn twijfels en zijn minder verheven motieven. Zo geeft hij een heel ander beeld van zichzelf dan de hoge waarden die hij in zijn redevoeringen en beschouwende geschriften etaleert. Kennis van deze binnenkant heeft Cicero in de ogen van moderne waarnemers de reputatie van een zwakkeling bezorgd, terwijl we in feite getuige zijn van de innerlijke strijd die in ieder mens woedt als hij voor dilemma's staat.

Zo'n diepe blik in zijn innerlijk gunt Marcus ons in *Tot mijzelf* niet. Ook zijn brieven, een ander soort persoonlijke literatuur, laten veel te raden over. Het is natuurlijk wel weer heel bijzonder dat van een keizer de briefwisseling overgeleverd is die hij als 'kroonprins' en vorst voerde met Fronto, zijn leraar in de welsprekendheid. Marcus komt daarin naar voren als vroegwijs. Toen hij eenmaal zijn stoïsche *persona* had gevonden, maakte hij geen zichtbare ontwikkeling meer door, heel anders dan bijvoorbeeld Augustus. Bij hem kunnen we de ontwikkeling van bloeddorstige putschist via joviale volksvorst tot nurkse oude heerser volgen. Ook Nero maakte een reconstrueerbaar proces door. Hij begon als jeugdige zonnevorst, maar verwerd allengs tot een ongeremde tiran.⁵ Toen Marcus echter eenmaal uit de cocon van zijn jeugd kwam, was hij meteen 'af'. Al direct na zijn dood werd vastgesteld dat hij 'van het begin tot het einde dezelfde was gebleven en in niets veranderd' (Cassius Dio 71,34,5).

Die bestendigheid en het unieke karakter van *Tot mijzelf* zijn de redenen waarom het boek dat u nu in handen hebt niet de gangbare levensbeschrijving van een vorst biedt, van kraam- tot sterfbed. We volgen Marcus' denken, en doen dit via thema's uit *Ta eis heauton*. Telkens zijn moreelfilosofische uitspraken het uitgangspunt voor een verkenning van één kant van zijn persoonlijkheid. Daarbij komen de opeenvolgende fases in Marcus' levensloop vanzelf aan de orde. Zo beginnen we met zijn jeugd via dankbetuigingen aan zijn opvoeders in *Tot mijzelf* en eindigen we met: 'Kom, lieve dood'. Door deze thematische aanpak kunnen we een overvloed aan namen vermijden, een bekend manco van de lineaire biografie. Alle personen die ooit een rol

speelden in opeenvolgende fases van Marcus' leven bij naam te noemen, bezorgt de lezer allicht de verwarring van de klassieke Russische romans.

In een ander opzicht is dit boek wel meer dan een persoonsbeschrijving. Door hun focus op één persoon plaatsen de traditionele biografieën van Marcus Aurelius zoals die van McLynn, Grimal en Birley Marcus nogal los van zijn tijd. Natuurlijk schrijven – en speculeren – ze over de rol van alle personen uit de entourage van de prins en de keizer. Maar Marcus was meer dan het product van invloeden die op hem inwerkten. Hij maakte zelf deel uit van een cultuurperiode waarin allerlei merkwaardige trends zich manifesteerden. Zo was er een hang naar een geïdealiseerd ver verleden, concreet in het streven om het zuivere Grieks van zes eeuwen tevoren te schrijven. Maar er zijn ook volkomen nieuwe verschijnselen zoals sentimentele liefde voor vrienden en familie. Die gevoeligheid is ook terug te vinden in het eindeloos praten over de eigen ziektes en kwaaltjes. De oude goden in wie de massa vast bleef geloven, werden door de elite als abstracte machten gezien, maar ze werden ook onderworpen aan de goedmoedige spot van een Loukianos (p. 163 e.v.). Het medisch kennen en kunnen bereikte in Marcus' tijd een hoogtepunt in de figuur van zijn hofarts Galenos, maar zijn patiënten lieten zich wel leiden door therapeutische dromen. Encyclopedische kennis stond in hoog aanzien, maar naast de toetsbare kennis, *epistèmè*, stond men open voor de geopenbaarde kennis, *gnosis*, die door allerlei heilsprefeten verkondigd werd. Het christendom, dat in deze tijd in de openbaarheid begon te treden, was zo'n gnostische beweging.

Omdat we van Marcus zowel zijn 'faits et gestes' als zijn gedachten kennen, is hij bij uitstek de spiegel van die vreemde tijd. Zijn zwartgallige voorspelling dat iedereen hem gauw zou vergeten is niet uitgekomen. Voor zijn opvolgers gold hij naast Augustus en Traianus als een modelvorst. Ook voor Europese koningen was Marcus een voorbeeld: in hun paleizen zijn nog steeds talrijke bustes van die wijze vorst te zien.

In zijn monumentale *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* stelt Edward Gibbon Marcus voor als het hoogtepunt in een reeks van goede keizers. Samen hadden zij de mensheid een unieke gouden tijd bezorgd (p. 32). Daarna begon met Marcus' zoon Commodus de neergang die tot de uiteindelijke val van het Imperium Romanum in het Westen leidde. Het beeld van een dramatische omslag van wijze vorst naar een ontaarde tiran heeft zich tot in onze dagen gehandhaafd, zoals in de film *The Fall of Rome* met Alec Guinness als Marcus en Sophia Loren als Marcus' prachtige dochter Lucilla. Daarbij vergeleken is *Gladiator* (2000) met Connie Nielsen als Lucilla een povere remake van die laatste echte spektakelfilm uit 1964.⁶ Volstrekt potsierlijk is het dat deze film aan Marcus de bedoeling toeschrijft om de oude republikeinse vrijheid te laten herstellen door zijn vertrouwde generaal Maximus, de 'gladiator' (Russell Crowe). Zo fabuleert de film nog steeds met Gibbons positieve beeld van Marcus.

Voor al het nobele *Tot mijzelf* blijft grote populariteit genieten. Een vrouw uit Nijmegen maakte een fietstocht naar Rome met de jongste Nederlandse vertaling van *Ta eis heauton* in haar bagage.⁷ Het boekje is naar een verklaring van Bill Clinton een van zijn eenentwintig favoriete boeken. Hij herleest het, ook naar eigen zeggen, ieder jaar.

In elk geval is de tijd nog lang niet gekomen dat Marcus bij iedereen is vergeten, zoals hij schreef in de stoïsche zelfrelativering waarmee deze inleiding begon.